

Участь Київських митрополитів у засіданнях Святійшого Урядуючого Синоду Російської Православної Церкви

священик Ярослав Черенюк

У статті на основі архівних та друківаних джерел XIX – поч. XX ст. розкривається церковна діяльність Київських митрополитів у засіданнях найвищого органу церковного управління Російської Православної Церкви – Святійшого Урядуючого Синоду в т.зв. синодальну добу (1721-1917 роки). Висвітлено внутрішню структуру Синоду і місце в ньому Київського митрополита.

Ключові слова: Святійший Синод, Київський митрополит, обер-прокурор, Київська кафедра.

Від часу ліквідації патріаршества в Російській Православній Церкві, згідно з виданим 25 січня 1721 року державною владою маніфестом, найвищим органом церковного управління об'явлено Духовну колегію¹. Відразу ж назву цієї установи було змінено на Святійший Урядуючий Синод, однак обов'язки і завдання залишалися непорушними впродовж 200 років². При утворенні Святійшого Синоду було зазначено, що він повинен замінити владу патріарха, тому що колегіальне управління є набагато кращим і безпечнішим ніж одноосібне³.

Згідно з «Духовним регламентом» Святійший Синод мав складатися з 12 осіб, проте в маніфесті Петра I про його встановлення зазначається 11 осіб. За правління імператриці Анни Іоанівни (1730-1740) у Синод входили три архієреї, два архімандрити та два протоієреї

¹ Духовный Регламент, тшанием и повелением Всепресветлейшего, Государнейшего Государя Петра Первого, императора и самодержца Всероссийского. – М.: Синодальная типография, 1883. – С. 16.

² Лотоцький О., проф. Автокефалія: У 2-х т. – Варшава: Праці Українського Наукового Інституту, 1935-1938. – Т. 2: Нарис історії автокефальних Церков. – 1938. – С. 409.

³ Цыпин В., прот. Курс церковного права. – Клин: Христианская жизнь, 2004. – С. 327.

(настоятелі кремлівських соборів – Успенського та Благовіщенського). За штатом 1764 року в Синоді визначено було бути трьом архієреям, двом архімандритам і одному протоієрею. За штатом 1819 року Св. Синод складався із сімох осіб: трьох митрополитів (петербурзького, московського та київського) та чотирьох архієреїв та архімандритів. Петербурзький митрополит іменувався «першоприсутнім» у Синоді. За імператора Миколая I (1825-1855) місця архімандритів в Синоді зайняли головний священик гвардії та гренадерських корпусів (він же духівник царя) і головний священик армії та флоту⁴.

Київські митрополити спочатку не були залучені до діяльності в найвищому органі Російської Православної Церкви, до складу якої вони увійшли ще з 1686 року. І лише наприкінці XVIII століття архіпастирям Київської кафедри було долучено до титулу звання «члена Святійшого Урядуючого Синоду». Першу згадку про це ми знаходимо в ґрунтовній історичній праці про Київську ієрархію митрополита Київського і Галицького Євгенія (Болховітінова) (1822-1837). Зокрема про призначення на Київську кафедру митрополита Гавриїла (Крем'янецького) (1770-1783) він зазначає:

«Гавриїл в 1749 році вересня 17 поставлений на єпископа Коломенського, у 1755 році липня 25 – у Санкт-Петербург і 29 липня отримав сан архієпископа, а 1770 року вересня 22 призначений у Київ митрополитом з наданням йому звання члена Святійшого Синоду, і 25 того місяця пожалований йому білий клобук»⁵.

Наступнику митрополита Гавриїла по кафедрі митрополиту Самуїлу (Миславському) (1783-1796), за свідченням митрополита Євгенія (Болховітінова), також з призначенням на Київську кафедру 22 вересня 1783 року був наданий титул і члена Святійшого Синоду⁶. Проте вищезгадані митрополити не брали участі в засіданнях Синоду, як і митрополит Київський і Галицький Ієрофей (Малицький)

⁴ Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917 гг. – М.: Русская панорама, 2003. – С. 14.

⁵ Євгеній (Болховітінов), митр. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої. – К.: Либідь – ІСА, 1995. – С. 205.

⁶ Там само. – С. 209.

(1796-1799)⁷, який з призначенням отримав «*титул Києво-Печерської Лаври архімандрита і члена Святейшого Синоду*»⁸. Очевидно, цей титул був як нагорода і означав особливий статус Київської єпархії, бо практика обов'язкової присутності в засіданнях Святейшого Синоду стає нормою після штатів 1819 року.

Слід зауважити, що сам титул Київські митрополити не завжди одержували разом зі своїм призначенням на Київську кафедру. Так, митрополит Гавриїл (Бонулеско-Бодоні) (1799-1803) був призначений у Київ 29 вересня 1799 року⁹, проте членом Святейшого Синоду став аж 24 квітня 1801 року^{10,11}. До того ж, у наказі про це призначення є досить цікаве зауваження: «*Без отлучения от вашей паствы*»¹². Як наслідок – владику Гавриїл не був на жодному засіданні найвищого органу управління РПЦ, хоч «*постійним*» членом його він буде вважатись аж до смерті, навіть після того, як залишить Київську кафедру¹³.

Митрополит Серапіон (Александровський) (1803-1822) теж не відразу, після призначення в Київ стане членом Святейшого Синоду¹⁴. Як відомо, за своїм характером він не полюбляв далеко від'їжджати за межі Києва, через що протягом 19-річного перебування на кафедрі він жодного разу не оглянув власну єпархію. Цей факт, можливо,

⁷ О умерствии Преосвященнейшего Иерофея, митрополита Киевского и кавалера 1799 г. сентября в второй день. – Арк. 1.

⁸ Євгеній (Болховітинов), митр. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої. – К.: Либідь – ІСА, 1995. – С. 238.

⁹ О Всемилостивейшем пожаловании митрополита Новороссийского Гавриила митрополитом Киевскими Галицким, Киево-Печерская Лавры Священно архимандритом. 27 октября 1799 г. – Арк. 2.

¹⁰ По указу Синодальному о Всемилостивейшем пожаловании первенствующему в Синоде члену Новгородскому и Санкт-Петербургскому Амвросию белого клобука с именованіем притом его митрополитом. 20 марта 1801 г. – Арк. 16.

¹¹ О Всемилостивейшем Его Императором пожаловании преосв. Гавриила, митрополита Киевского, Синодальным Членом и ордена св. апостола Андрея Первозванного Кавалером и об отсылке на титул Российского Кавалера ордена Высочайшего рескрипта для приложения печати и потому ордену. 24 апреля 1801 г. – Арк. 1.

¹² Там само. – Арк. 2.

¹³ Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К.: Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 12.

¹⁴ По указу Святейшего Правительствующего Синода о всемилостивейшем пожаловании архиепископа Казанского и Свяязского Серапиона митрополитом Киевским. 2 января 1804 г. – Арк. 23.

послужився до того, що владика ніколи не викликали на засідання Святійшого Синоду¹⁵.

Справжню бурхливу діяльність у роботі Св. Синоду на посаді Київського митрополита проявив митрополит Євгеній (Болховітінов) (1822-1837). Одночасно із призначенням на Київську кафедру його було наділено й членством у Святійшому Синоді¹⁶. Митрополит Євгеній був за своїм характером справжнім новатором ідей, свідченням чого є ряд проектів, поданих на розгляд Синоду (наприклад, утворення екзархатів, реформування церковно-навчальних закладів)¹⁷. Саме за його участю було прийнято в 1823 році Святійшим Синодом «Положение о презрении бедных духовного звания» та цілий ряд інших нормативних заходів для покращення матеріального становища духовенства¹⁸. Звичайно, що владика був чудовим адміністратором, але разом з тим – неперевершеним науковцем та дослідником минулого. Наслідки цього напряму діяльності митрополита Євгенія відчуються в тих постановах Синоду, які стосуються духовних шкіл, наприклад, створення Академічних Конференцій чи Цензурних Комітетів тощо¹⁹.

З часу митрополита Євгенія (Болховітінова) членство Київських архіпастирів у Святійшому Синоді перестає бути формальним, оскільки їх постійно будуть викликати на засідання Синоду. Перебуваючи на вершині церковної влади, кожний митрополит проявить себе по-різному, але від їхніх дій залежатиме перебіг церковних подій не тільки в церковному житті України, але й всієї Росії²⁰.

Митрополит Філарет (Амфітеатров) (1837-1857) вражав своїх сучасників істинним подвижництвом і нелицемірним аскетизмом²¹.

¹⁵ Терновский Ф. Серапион митрополит Киевский // Киевская старина. – 1883. – № 8. – С. 91.

¹⁶ Об освобождении от управления епархией митрополита Серапиона и на его место архиепископа Евгения. 21 февраля 1822 г. – Арк. 1 зв.

¹⁷ Історія релігій в Україні: В 10-ти т. / За ред. А. Колодного (голова) та ін. – К.: Український Центр духовної культури, 1996-1999. – Т. 3: Православ'я в Україні. – 1999. – С. 215.

¹⁸ Положение о призрении бедных духовного звания с прибавочными правилами от Киевского Попечительства для сотрудников. – СПб.: Синодальная типография, 1823. – С. 3.

¹⁹ Рапорты монастырей и духовных правлений о получении указов консистории. 1807 г. – Арк. 6.

²⁰ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4-х т. – К.: Вид. УПЦ Київського Патріархату, 1998. – Т. 3. – С. 253.

²¹ Тальберг Н. История Русской Церкви. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 1997. – С. 736.

Ще до свого призначення в Київ, владика в 1836 році бере участь у засіданнях Святейшого Синоду, а з 1837 року разом із возведенням у сан митрополита, одержує й статус «*постійного*» члена²².

Нетривалий час його перебування у Святейшому Синоді (1836-1842) був надзвичайним періодом подій і реформ у галузі вищого церковного управління РПЦ. Це, насамперед, возз'єднання уніатів у 1839 році, перетворення Канцелярії Святейшого Синоду, відкриття Духовної Академії в Казані, переклад Біблії російською мовою, зміна «Уставів» духовно-навчальних закладів тощо²³.

У той же час не менш енергійну участь у роботі Синоду брав видатний ієрарх Російської Православної Церкви у ХІХ столітті митрополит Московський і Коломенський Філарет (Дроздов). Київський владика в окремих питаннях мав певні розбіжності з московським митрополитом. Проте найбільші суперечки розгорілись у Синоді між вищезгаданими архієреями і владним обер-прокурором графом М. О. Протасовим (1836-1855). Саме на 30-40-ві роки ХІХ століття припадає період переростання ролі обер-прокурора Святейшого Синоду із «*присутнього*» члена на фактичного керівника цього органу²⁴.

З таким станом речей ніяк не погоджувався ні імпульсивний митрополит Філарет (Дроздов), ні смиренномудрий митрополит Філарет (Амфітеатров). Наслідком натягнутих і неспокійних відносин у Святейшому Синоді стало те, що ці два вищезгадані впливові архієреї виїхали до своїх єпархій та відмовилися брати участь у найвищому органі церковного управління²⁵.

Разом з тим митрополити Московський Філарет (Дроздов) та Київський Філарет (Амфітеатров) до кінця свого життя зберігали формальне членство в Синоді, хоч і не брали в ньому діяльної участі

²² Сообщение Киевской Духовной Консистории о назначении Филарета, архиепископа Ярославского митрополитом Киевским и Галицким. 18 мая 1837 г. – Арк. 2.

²³ О золотой медали Высочайшего соизволения препроведенной Его Высокопреосвященству Киевскому и Галицкому митрополиту и священноархимандриту Киево-Печерской Лавры Филарету в память совершившегося в 1839 г. воссоединение униатов и Высокопреосвященством пожертвовании в ризницу Лаврской и прочих пожертвованиях архипастыря. 5 апреля 1841г. – Арк. 1.

²⁴ Лотоцький О., проф. Автокефалія: У 2-х т. – Варшава: Праці Українського Наукового Інституту, 1935-1938. – Т. 2: Нарис історії автокефальних Церков. – 1938. – С. 415.

²⁵ Сушков Н. Об увольнении Киевского и Московского митрополитов в епархии. – М.: Тип. Университета (Катков и К^о), 1869. – С. 18.

навіть з приходом до влади нового обер-прокурора. Звідси можна зробити логічний висновок, що вищезгадана ситуація була спровокована царським урядом, який намагався повністю перетворити Церкву на контрольовану і слухняну організацію. Покинувши галасливу й неспокійну столицю, владика Філарет (Амфітеатров) більше докладав зусиль для праці у своїй Київській єпархії, а також піклується про власне духовне зростання через постійні молитовно-аскетичні подвиги таємного схимника²⁶.

Принцип формування присутності у Святійшому Синоді в другій половині XIX століття залишився незмінним. Архієреї призначалися в Синод імператором за поданням обер-прокурора. Від нього фактично залежав і термін присутності, який зазначався в іменних указах членам Святійшого Синоду і у найвищих повеліннях присутнім. Дійсний в автокефальних Православних Церквах порядок почерговості виклику архієреїв у керівний орган Церкви в Російській Церкві не дотримувався²⁷. Оскільки постійними членами Синоду були архієреї трьох найголовніших кафедр РПЦ, то на ці кафедри з цього часу призначають угодних обер-прокурору архієреїв, щоб через Святійший Синод можна було проводити вигідну для самодержавства політику.

Митрополит Ісидор (Нікольський) (1858-1860) недовго пробув на Київській кафедрі²⁸. Проте ще до свого призначення сюди, він неодноразово викликався на засідання в Синод, що суттєво вплине на всю його подальшу життєву кар'єру²⁹. У столиці владика Ісидор своїм поступливим і м'яким характером імпував більше, аніж запальний митрополит Філарет (Дроздов). Саме це посприяло швидкому переміщенню Київського митрополита Ісидора (Нікольського) до Санкт-Петербурга, де він протягом більш як 30 років очолював місцеву кафе-

²⁶ *Сергий (Василевский), архим.* Высокопреосвященнейший Филарет в схимонашестве Феодосий (Амфитеатров) Митрополит Киевский и Галицкий и его время: В 3-х т. – Казань: Типо-литография И. С. Перова, 1888. – Т. 3. – С. 484.

²⁷ *Алексеева С. И.* Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856-1904 гг. – СПб.: Наука, 2003. – С. 44.

²⁸ О назначении Высокопреосвященнейшего Екзарха Грузии Исидора митрополитом Киевским и Галицким и священноархимандритом Киево-Печерской Лавры от 8 апреля 1858 г. – Арк. 2.

²⁹ *Каргопольцев И.* Альбом в Боге почивших иерархов Российской Церкви. – СПб.: Коммерческая скоропечатня Е. Тилле, 1894. – Вып. 1-ый: Высокопреосвященный Исидор, митрополит Новгородский, Санкт-Петербургский и Финляндский. – С. 34.

дру. Водночас протягом цього періоду митрополит був незмінним «першоприсутнім» членом Святейшого Синоду при кількох постійно змінюваних обер-прокурорах, не входячи з жодним із них у відкриті суперечки і конфронтації³⁰.

Проте необхідно згадати і київський період його членства в Синоді, під час якого було дано дозвіл на відкриття нового журналу «Труди КДА»³¹ та запровадження мережі церковнопарафіяльних шкіл³².

Дієву участь у засіданнях Святейшого Синоду проявив митрополит Арсеній (Москвін) (1860-1876)³³. Сам період, у якому прийшлося йому керувати Київською єпархією, був наповнений широкомасштабними реформами не лише в церковному, але й державно-політичному житті Російської імперії³⁴. У 1860 році при Синоді був створений особливий Комітет для розгляду пропозицій щодо реформування церковного життя. Головував у цьому органі колишній ректор КДА архієпископ Херсонський і Одеський Димитрій (Муретов). Однак навіть участь такого видатного реформатора не привела до конкретної діяльності, оскільки Комітет лише розглядав і подавав пропозиції до Синоду. З призначенням нового обер-прокурора Д. А. Толстого в 1865 році справу було зрушено з місця, причому вплив державної ініціативи на церковні реформи носив переважно характер зверхній і примусовий³⁵.

З приходом до влади обер-прокурора графа Д. А. Толстого позиції митрополита Арсенія у Святейшому Синоді дещо зміцніли. 18 березня 1866 року був заснований новий Комітет для опрацювання статутів духовних шкіл. Головою цієї установи став Київський митрополит, однак провідну роль відіграв у ньому архієпископ Нижньогородський

³⁰ Высокопреосвященный Исидор, митрополит Новгородский, Санкт-Петербургский и Финляндский // КЕВ. – 1892. – Ч.2. – №18. – С. 655.

³¹ Об издании при Академии журнала «Труды КДА». 9 ноября 1858 г. – Арк. 9.

³² Высокопреосвященный Исидор, митрополит Новгородский, Санкт-Петербургский и Финляндский // КЕВ. – 1892. – Ч.2. – №18. – С. 653.

³³ Высокопреосвященный Арсений, митрополит Киевский и Галицкий. Некролог. Кончина и погребение // КЕВ. – 1876. – Ч. 2. – № 9. – С. 280.

³⁴ Чиркова О. Біле духовенство Київської митрополії у період реформ 60-70-х років ХХ ст. // Всеукраїнська Міжнародна Християнська асамблея: Матеріали науково-практичної конференції (17-18 лютого 1998 р.). – К.: Вид. УПЦ Київського Патріархату, 1998. – С. 111.

³⁵ Смолич И. К. История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч. 1. – С. 452.

і Арзамаський Нектарій (Надеждін). Крім цих двох архієреїв, до складу Комітету входили два представники від світських установ, у тому числі міністерства народної освіти. У травні 1867 року Синод затвердив нові статуту духовно-навчальних закладів РПЦ³⁶.

Незважаючи на своє головування в Комітеті і пряму участь у реформах, які проводив Синод, митрополит Арсеній намагався завжди підтримувати виважену позицію щодо основних напрямків реформування церковного життя³⁷. Він неодноразово висловлював свої критичні оцінки щодо реформ, не погоджуючись принципово з окремими напрямками діяльності Святійшого Синоду. Так, наприклад, всупереч домаганням вищевказаного органу щодо скорочення кількості сільських парафій з метою покращення фінансування духовенства, владика Арсеній хоч і формально видав резолюції про закриття дрібних парафій, однак у той же час підтримував ці парафії і навіть призначав їм окремих священиків³⁸.

Крім того, Київський митрополит висунув пропозицію до Синоду надавати наукові ступені магістра й доктора богослів'я лише тим особам, які мали духовний сан. Суттєвими були також його «доповнення» щодо духовно-судової реформи, яку він у своїй записці до Синоду піддав різкій критиці. Таким чином, у загальному митрополит Арсеній (Москвін) був одним із найвидатніших Київських архієпископів, які енергійно і наполегливо брали участь у роботі Святійшого Синоду РПЦ.

Наступний архієрей на Київській кафедрі – митрополит Філофей (Успенський) (1876-1882), на відміну від своїх попередників, не вражав сучасників ні яскравою постаттю, а ні енергійною діяльністю. У його особистості більше проявлялися риси справжнього монаха-аскета, ніж єпархіального архієрея. Проте разом з призначенням у Київ митрополит змушений був брати участь у засіданнях Святійшого Синоду³⁹. Смирений і спокійний у своїх поглядах, він мало втручався

³⁶ Смоліч І. К. История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч.1. – С. 455.

³⁷ Арсеній (Москвін), митрополит Киевский. Замечание на проект устава Духовных Академий. – К.: Тип. Киевопечерской Лавры, 1868. – С. 25.

³⁸ Певницкий В. Воспоминания о митрополите Киевском Арсении // Труды КДА. – К.: Тип. В. Давиденко, 1877. – № 7. – С. 152.

³⁹ О вызове Киевского митрополита в Синод. 1880 г. – Арк. 1.

в загальний перебіг церковного життя, лише зрідка подаючи свої замітки та нотатки⁴⁰.

Призначення 1 березня 1880 року на посаду обер-прокурора К. П. Побєдоносцева суттєво вплинуло на розвиток церковно-державних відносин у Російській імперії. Ця особистість стала найяскравішим вираженням політично-суспільної реакції, яка торкнулася також і Церкви наприкінці XIX століття. Часто саме через опір К. П. Побєдоносцева розбивалися будь-які спроби оновлення і реформування церковного життя, що виходили із середовища прогресивного духовенства⁴¹.

Саме в цей неспокійний час прийшлося брати участь у засіданнях Святейшого Синоду Київському митрополиту Платону (Городецькому) (1882-1891)⁴². Обачливий і далекоглядний владики намагався уникати непорозумінь із всесильним обер-прокурором, погоджуючись на всі рішення і задуми нового реакціонера. У 1882 році, коли на розгляд Синоду було винесено питання про звершення богослужінь на національних мовах народів Російської імперії, митрополит Платон підтримав цю пропозицію. Вказувалось, що в «не російських» парафіях церковне богослужіння на рідній, зрозумілій мові є важливим засобом християнського просвітництва і виховання в них релігійного духу і любові до Православної Церкви. Після нетривалих дискусій все ж таки було дано дозвіл на звершення богослужінь національними мовами⁴³. Про впровадження української мови для богослужінь у Київській та інших православних єпархіях в Україні після видання «Валуєвського циркуляру» 1863 року та «Ємського Указу» 1876 року звичайно не могло бути й мови.

Разом з тим не слід вважати, що митрополит Платон (Городецький) зовсім не підіймав у Синоді питань про загальноукраїнські проблеми. Завдяки наполяганням митрополита було затверджено законопро-

⁴⁰ Листи та нотатки архієпископа Тверського, згодом Київського митрополита Філофея Успенського до обер-прокурора Синоду, Собору Києво-Печерської Лаври та до інших, про недоцільність влаштування недільних шкіл при семінаріях, про торгівлю книгами в Лаврі та про особисті справи. 1881 р. – Арк. 34.

⁴¹ Тальберг Н. История Русской Церкви. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 1997. – С. 452.

⁴² Копии указов Синода за 1882 г. – Арк. 10.

⁴³ Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода за 1867-1900 гг. / Собрал А. Завьялов. – Изд. 2-ое. – СПб.: Электронпечатня, 1901. – С. 183.

ект святкування 900-ліття Хрещення Русі в Києві. Незважаючи на задрісні і недружелюбні погляди з північної столиці, Київ усього на кілька днів знову перетворився на всеправославний центр не тільки для українських земель, але й для всієї Російської імперії⁴⁴.

На відміну від свого попередника, митрополит Іоанникій (Руднев) (1891-1900) був неоднозначною особистістю. До свого призначення на Київську кафедру він, перебуваючи на посаді митрополита Московського і Коломенського, брав енергійну участь у засіданнях Святейшого Синоду⁴⁵. Так, ще в 1883 році він увійшов до складу особливої Комісії для розгляду статутів духовно-навчальних закладів. Кінцевий варіант цього законопроекту був розроблений, очевидно, у канцелярії обер-прокурора і проведений через Святейший Синод без обговорення⁴⁶. Перебуваючи на Київській кафедрі владика Іоанникій добивається в Синоді дозволу на організацію свічного заводу, прибутку якого йшов би на утримання вихованців Київських духовних шкіл⁴⁷.

Саме тоді розпочалися перші суперечки владика Іоанникія із всевладним обер-прокурором К. П. Побєдоносцевим (1880-1905), що, без сумніву, спричинилося до переведення першого з Московської на більш віддалену кафедру Російської Церкви – Київську.

Після смерті Санкт-Петербурзького митрополита Ісидора (Нікольського) в 1892 році, столичним митрополитом і першоприсутнім членом Синоду, несподівано для всіх, став архієпископ Паладій (Раєв). При цьому був порушений звичай ієрархічного старшинства, бо митрополит Іоанникій (Руднев) залишився лише «присутнім» членом Святейшого Синоду. Проте все змінилося після смерті Петербурзького митрополита Паладія (Раєва) в 1898 році, бо будучи старшим по хіротонії серед двох присутніх у Синоді митрополитів Московського і Коломенського Володимира (Богоявленського) та новопризначеного Санкт-Петербурзького і Ладозького Антонія (Вадковського), 25 грудня 1898 року митропо-

⁴⁴ Церковные юбилейные празднества в Киеве. – К.: Тип. Киевопечерской Лавры, 1888. – С. 4.

⁴⁵ Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1885 год. – СПб.: Синодальная типография, 1885. – С. 1.

⁴⁶ Смолич И. К. История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч. 1. – С. 466.

⁴⁷ Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 год. – СПб.: Синодальная типография, 1903. – С. 13.

лит Київський і Галицький Іоанникій (Руднев) стає першоприступним членом Святейшого Синоду⁴⁸.

Митрополит Іоанникій (Руднев) представляв собою тип архієрея-аскета і пастиря, ревного до церковної служби. Він не був відомий при царському дворі і так і не отримав його симпатій. За свідченням Л. О. Тихомирова, митрополит Іоанникій

«не розділяв, не підтримував модних петербурзьких устремлень і "оживлення" духовенства; у нього студенти не проповідували, товариства тверезості не було... Навіть оновлення консисторії не було. Проте він вів строгий чернечий спосіб життя»⁴⁹.

Тому, удостоївшись титулу «першоприступного» члена Синоду, митрополит Іоанникій не був переведений в Санкт-Петербург. Разом з тим слід відмітити, що відносини між митрополитом і обер-прокурором і надалі погіршувались і лише несподівана смерть владики поклала кінець численним суперечкам і непорозумінням між ними⁵⁰.

На 1900 рік особовий склад Синоду складався з 5 членів: 1) Першоприступній – Іоанникій, митрополит Київський і Галицький; 2) Антоній, митрополит Санкт-Петербурзький і Ладозький; 3) Володимир, митрополит Московський і Коломенський; 4) Флавіан, екзарх Грузії; 5) Феогност, архієпископ Новгородський і Староруський⁵¹. До кінця синодального періоду з цих п'яти членів Святейшого Синоду ще троє (крім Санкт-Петербурзького митрополита Антонія) будуть очолювати Київську кафедру. Митрополит Іоанникій (Руднев) був першим Київським архіпастирем, який був першоприступним членом Синоду, проте не останнім.

Після смерті митрополита Іоанникія (Руднева) 7 червня 1900 року за височайшим імператорським повелінням від 13 серпня 1900 року митрополитом Київським і Галицьким був призначений архієпископ Новгородський і Староруський Феогност (Лебедев) (1900-

⁴⁸ Перерва В. Статус Київських митрополитів кін. XVIII–XIX ст. // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 1999. – № 42. – С. 45.

⁴⁹ Тихомиров Л. А. Тени прошлого. Воспоминания / Сост., вступ. ст. и примеч. М. Б. Смолен. – М.: Изд-во журнала «Москва», 2000. – С. 405.

⁵⁰ Высокопреосвященный Иоанникий, митрополит Киевский и Галицкий. – К.: Тип. Киевопечерской Лавры, 1899. – С. 22.

⁵¹ Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1900 год. – СПб.: Синодальная типография, 1900. – С. 3.

1903)⁵². З 1895 року він брав участь в засіданнях Синоду на правах постійного члена. Якщо підрахувати тривалість перебування митрополита Феогноста (Лебедева) на засіданнях Святейшого Синоду, то виявляється, що з 13 серпня 1900 року (дня призначення) до 22 січня 1903 року (дня смерті) він більше провів часу в Санкт-Петербурзі, ніж у Києві (без урахування часу, витраченого на переїзд).

Так, ставши Київським митрополитом 13 серпня 1900 року, влади́ка Феогност з 13 жовтня 1900 року вже бере участь у засіданнях Синоду⁵³ до 24 квітня 1901 року⁵⁴. Присутність у Синоді преосвященного Феогноста (Лебедева) відновлюється 6 листопада 1901 року⁵⁵ і продовжується до 5 травня 1902 року⁵⁶. Далі митрополит Київський і Галицький Феогност (Лебедев) їде на свою останню сесію в Святейший Синод, з 24 жовтня 1902 року⁵⁷ до дня своєї смерті 22 січня 1903 року⁵⁸. Потрібно зазначити, що митрополит Феогност (Лебедев) був другим членом Святейшого Синоду після першоприсутнього столичного митрополита⁵⁹.

1 лютого 1903 року митрополитом Київським і Галицьким був призначений архієпископ Харківський і Охтирський Флавіан (Городецький) (1903-1915)⁶⁰. Свою діяльність в Синоді преосвященний Флавіан розпочав ще 1898 року будучи архієпископом Каргалінським і Кахетинським, екзархом Грузії. У 1901 році він був

⁵² Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1902 год. – СПб.: Синодальная типография, 1902. – С. 13.

⁵³ Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 год. – СПб.: Синодальная типография, 1903. – С. 5.

⁵⁴ Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1901 год. – СПб.: Синодальная типография, 1905. – С. 6.

⁵⁵ Там само. – С. 6.

⁵⁶ Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1902 год. – СПб.: Синодальная типография, 1905. – С. 6.

⁵⁷ Там само. – С. 6.

⁵⁸ Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1903-1904 год. – СПб.: Синодальная типография, 1909. – С. 44.

⁵⁹ Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1902 год. – СПб.: Синодальная типография, 1902. – С. 30.

⁶⁰ Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1906 год. – СПб.: Синодальная типография, 1906. – С. 23.

переміщений на Харківську кафедру із залишенням його у званні члена Святейшого Синоду⁶¹.

Ставши Київським митрополитом владика Флавіан (Городецький) з 18 листопада 1903 року бере вже участь у засіданнях Святейшого Синоду⁶², будучи змушеним перебувати тривалий час за межами своєї єпархії. Це викликало незадоволення українського суспільства, особливо в тяжкі часи революційних подій 1905-1907 років. Митрополит Флавіан перебував на сесіях Синоду впродовж восьми місяців, не приїжджаючи навіть на Різдвяні та Пасхальні свята, беручи участь в обговоренні основних напрямків церковного курсу⁶³.

Митрополит Флавіан будучи далеко від своєї пастви, через участь в роботі Синоду, усе-таки піклувався про своє духовенство. За його поданням Святейший Синод нагороджував священнослужителів та членів Київської єпархії⁶⁴. Також за поданням преосвященного Флавіана Синод призначав фінансову допомогу духовенству єпархії⁶⁵.

До 1912 року Київський митрополит Флавіан (Городецький) займав третє місце по ієрархії в складі Синоду після першоприсутнього Санкт-Петербурзького митрополита Антонія (Вадковського) та Московського митрополита Володимира (Богоявленського)⁶⁶. Після смерті 2 листопада 1912 року митрополита Антонія (Вадковського) митрополитом Санкт-Петербурзьким і Ладозьким та першоприсутнім членом Синоду був призначений Московський митрополит Володимир (Богоявленський) і відповідно Київський митрополит Флавіан (Городецький) зайняв друге місце в російській ієрархії⁶⁷.

За період управління Київською кафедрою митрополитом Флавіаном (1903-1915) у житті Російської імперії та Російської

⁶¹ Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1901 год. – СПб.: Синодальная типография, 1905. – С. 8.

⁶² Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1903-1904 год. – СПб.: Синодальная типография, 1909. – С. 44.

⁶³ *Надтока Г. М.* Православна Церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років. – К.: Київський нац. університет ім. Т. Г. Шевченка, 1996. – С. 89.

⁶⁴ Журнал заседаний консистории. 1907 г. – Арк 4.

⁶⁵ *Там само.* – Арк 14.

⁶⁶ Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1911 год. – СПб.: Синодальная типография, 1911. – С. 3.

⁶⁷ Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1914 год. – СПб.: Синодальная типография, 1914. – С. 3.

Православної Церкви відбулися надзвичайні події. У зв'язку з революційними подіями 1905-1907 років у церковному середовищі з'явилася надія на реформування вищого церковного устрою РПЦ. Вищим ієрархам усєї імперії було запропоновано відповісти на поставлені запитання щодо бачення реформування Православної Церкви в Російській імперії. Київський митрополит Флавіан надіслав один з найбільш ґрунтовних «відзивів» про необхідність докорінних реформ устрою РПЦ⁶⁸.

З утворенням Передсоборної Присутності 1906 року митрополит Флавіан (Городецький) бере в ній активну участь, вносячи суттєві пропозиції⁶⁹. Таким чином, митрополит Флавіан через присутність у Синоді в революційний період мало турбувався про свою паству, проте багато здійснив для функціонування Святійшого Синоду.

Митрополит Київський і Галицький Флавіан (Городецький) помер 4 листопада 1915 року. Новим і останнім у синодальну добу митрополитом Київським і Галицьким стає 23 листопада 1915 року Петроградський і Ладозький митрополит Володимир (Богоявленський) із залишенням за ним звання «першоприсутнього» члена Святійшого Синоду⁷⁰. Таке переміщення на менш престижну кафедру, порівняно зі столичною, відбулося через неприязнь митрополита Володимира до Распутіна.

Новий митрополит Київський і Галицький Володимир (Богоявленський) (1915-1918) брав участь як присутній член Святійшого Синоду ще з 1892 року, коли він був призначений екзархом Грузії. З 1898 року, ставши Московським митрополитом, він продовжує засідати в Синоді, беручи в ньому активну участь. Коли ж у 1912 році він стає столичним митрополитом, то одночасно з цим отримує звання «першоприсутнього» члена Святійшого Синоду і залишається ним до кінця існування Російської імперії, будучи вже митрополитом Київським і Галицьким.

⁶⁸ Мейендорф И., прот. Православие в современном мире. – Клин: Фонд «Христианская жизнь», 2002. – С. 287.

⁶⁹ Каннингем Дж. В. С надеждой на Собор: Русское религиозное пробуждение начала века: Пер. с англ. прот. Георгия Сидоренко. – Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. – С. 206.

⁷⁰ Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1916 год. – СПб.: Синодальная типография, 1916. – С. 3.

У тяжкі дні першої Світової війни (1914-1918) першоприступний член Синоду Київський митрополит Володимир (Богоявленський) змушений був майже весь час перебувати в столиці Петрограді (*нова назва м. Санкт-Петербург – прим. авт.*) і тим самим мало піклуватися про свою київську паству. Відомо, що ще до відречення від престолу імператора Миколая II першоприступний член Святейшого Синоду митрополит Володимир виступив разом зі всіма членами Синоду проти пропозиції товариша обер-прокурора М. Д. Жевахова, який вимагав засудити діяльність Державної Думи як провідника революційного духу⁷¹.

Після відречення російського імператора від влади Святейший Синод, очолюваний першоприступним членом митрополитом Київським і Галицьким Володимиром (Богоявленським), розпоряджається не поминати царя та його родину і приймає рішення довіритися новій владі Тимчасового уряду⁷². Проте нова влада і новий обер-прокурор В. М. Львов добивається розпущення синодального складу в квітні 1917 року і таким чином припиняється діяльність у Святейшому Синоді Київського митрополита Володимира (Богоявленського). Після скликання Помісного Собору Російської Православної Церкви в серпні 1917 року він був обраний почесним його головою⁷³.

Таким чином, підсумовуючи діяльність Київських митрополитів у засіданнях Святейшого Урядуючого Синоду РПЦ, потрібно зазначити, що розпочалася ця діяльність не відразу після встановлення Синоду в 1721 році. Лише починаючи з митрополита Київського і Галицького Гавриїла (Крем'янецького) (1770-1783) до титулу Київського митрополита додається звання «члена Святейшого Урядуючого Синоду». Проте участь у засіданнях Синоду стає обов'язковою з 1819 року, і з цього часу Київські митрополити постійно викликаються в столицю імперії для присутності в Синоді.

Перебуваючи в Синоді, Київські архіпастирі, у залежності від характеру, проявляли себе по-різному в роботі Святейшого Синоду. Їхня діяльність також обмежувалася обер-прокурорами Синоду, як це

⁷¹ Жевахов Н. Д. Воспоминания товарища Обер-Прокурора Святейшего Синода: В 2-х т. – М.: Родник, 1993. – Т. 1. – С. 288.

⁷² Соловьев И. Церковь и революция // Российская Церковь в годы революции. Сборник / Подг. текст и публ. М. И. Одинцова. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. – С. 4.

⁷³ Цыпин В., прот. Курс церковного права. – Клин: Христианская жизнь, 2004. – С. 339.

було за обер-прокурорства Д. А. Толстого та К. П. Побєдоносцева. Проте в кінці XIX століття Київський митрополит стає першоприсутнім членом Святійшого Синоду, тобто стає першим ієрархом у Російській Церкві, як це було з митрополитом Іоаникієм (Рудневим) та з останнім Київським митрополитом синодальної доби – митрополитом Володимиром (Богоявленським), який і став останнім першоприсутнім членом Святійшого Урядуючого Синоду.

Список джерел і літератури:

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК)

Фонд 127. Киевская Духовная Консистория

Опис 193

1. Спр. 136. О умерствии Преосвященнейшего Иерофея, митрополита Киевского и кавалера 1799 года сентября в второй день. – 208 арк.
2. Спр. 145. О Всемилостивейшем пожаловании митрополита Новороссийского Гавриила митрополитом Киевскими Галицким, Киево-Печерская Лавры Священноархимандритом. 27 октября 1799 г. – 140 арк.

Опис 355

3. Спр. 52. По указу Синодальному о Всемилостивейшем пожаловании первенствующему в Синоде члену Новгородскому и Санкт-Петербургскому Амвросию белого клобука с именованием притом его митрополитом. 20 марта 1801 г. – 18 арк.
4. Спр. 56. О Всемилостивейшем Его Императором пожаловании преосвященного Гавриила, митрополита Киевского, Синодальным Членом и ордена св. апостола Андрея Первозванного Кавалером и об отсылке на титул Российского Кавалера ордена Высочайшего рескрипта для приложения печати и потому ордену. 24 апреля 1801 г. – 74 арк.

Опис 973

5. Спр. 17. Журнал заседаний консистории. 1907 г. – 27 арк.

Опис 1007

6. Спр. 86. Копии указов Синода за 1882 г. – 137 арк.

Опис 1021

7. Спр. 107. Рапорты монастырей и духовных правлений о получении указов консистории. 1807 г. – 46 арк.

Опис 1023

8. *Спр. 341.* О вызове Киевского митрополита в Синод. 1880 г. – 2 арк.

Фонд 128. Киево-Печерская Лавра

Опис 1

9. *Спр. 1975.* О золотой медали Высочайшего соизволения препроведенной Его Высокопреосвященству Киевскому и Галицкому митрополиту и священноархимандриту Киево-Печерской Лавры Филарету в память совершившегося в 1839 г. возсоединение униатов и Высокопреосвященством пожертвовании в ризницу Лаврской и прочих пожертвованиях архипастыря. 5 апреля 1841г. – 7 арк.

Опис 2

10. *Спр. 175.* По указу Святейшего Правительствующего Синода о всемилостивейшем пожаловании архиепископа Казанского и Свияжского Серапиона митрополитом Киевским. 2 января 1804 г. – 24 арк.
11. *Спр. 1102.* О назначении Высокопреосвященнейшего Екзарха Грузии Исидора митрополитом Киевским и Галицким и священноархимандритом Киево-Печерской Лавры от 8 апреля 1858 г. – 12 арк.

Фонд 182. Канцелярия Киевского митрополита

Опис 2

12. *Спр. 96.* Листи та нотатки архієпископа Тверського, згодом Київського митрополита Філофея Успенського до обер-прокурора Синоду, Собору Києво-Печерської Лаври та до інших, про недоцільність влаштування недільних шкіл при семінаріях, про торгівлю книгами в Лаврі та про особисті справи. 1881 р. – 34 арк.

Фонд 711. Киевская Духовная Академия

Опис 1

13. *Спр. 122.* Об освобождении от управления епархией митрополита Серапиона и на его место архиепископа Евгения. 21 февраля 1822 г. – 2 арк.
14. *Спр. 1222.* Сообщение Киевской Духовной Консистории о назначении Филарета, архиепископа Ярославского митрополитом Киевским и Галицким. 18 мая 1837 г. – 4 арк.

Опис 3

15. *Спр. 575.* Об издании при Академии журнала «Труды КДА». 9 ноября 1858 г. – 11 арк.

Друковані джерела

16. *Арсений (Москвин), митрополит Киевский.* Замечание на проект устава Духовных Академий. – К.: Тип. Киевопечерской Лавры, 1868. – 97 с.

17. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 год. – СПб.: Синодальная типография, 1903. – VI+388+83 с.
18. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1901 год. – СПб.: Синодальная типография, 1905. – VIII+388+73 с.
19. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1902 год. – СПб.: Синодальная типография, 1905. – VIII+322+83 с.
20. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1903-1904 год. – СПб.: Синодальная типография, 1909. – XII+352+149 с.
21. Высокопреосвященный Арсений, митрополит Киевский и Галицкий. Некролог. Кончина и погребение // КЕВ. – 1876. – Ч.2. – №9. – С. 279-292.
22. Высокопреосвященный Иоанникий, митрополит Киевский и Галицкий. – К.: Тип. Киевопечерской Лавры, 1899. – 24 с.
23. Высокопреосвященный Исидор, митрополит Новгородский, Санкт-Петербургский и Финляндский // КЕВ. – 1892. – Ч.2. – №18. – С. 651-655.
24. Духовный Регламент, тщанием и повелением Всепресветлейшего, Державнейшего Государя Петра Первого, императора и самодержца Всероссийского. – М.: Синодальная типография, 1883. – 195 с.
25. Жевахов Н. Д. Воспоминания товарища Обер-Прокурора Святейшего Синода: В 2-х т. – М.: Родник, 1993. – Т.1. – 385 с.
26. Певницкий В. Воспоминания о митрополите Киевском Арсение // Труды КДА. – К.: Тип. В. Давиденко, 1877. – №7. – С. 118-198.
27. Положение о призрении бедных духовного звания с прибавочными правилами от Киевского Попечительства для сотрудников. – СПб.: Синодальная типография, 1823. – 21+II с.
28. Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1885 год. – СПб.: Синодальная типография, 1885. – 81+VII с.
29. Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1900 год. – СПб.: Синодальная типография, 1900. – 233+VII с.
30. Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1902 год. – СПб.: Синодальная типография, 1902. – 245+VII с.
31. Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1906 год. – СПб.: Синодальная типография, 1906. – 277+VII с.
32. Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1911 год. – СПб.: Синодальная типография, 1911. – 324+VII с.

33. Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1914 год. – СПб.: Синодальная типография, 1914. – 365 с.
34. Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии на 1916 год. – СПб.: Синодальная типография, 1916. – 365 с.
35. Тихомиров А. А. Тени прошлого. Воспоминания / Сост., вступ. ст. и примеч. М. Б. Смолин. – М.: Изд-во журнала «Москва», 2000. – 720 с.
36. Церковные юбилейные празднества в Киеве. – К.: Тип. Киевопечерской Лавры, 1888. – 8 с.
37. Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода за 1867-1900 гг. / Собрал А. Завьялов. – Изд. 2-ое. – СПб.: Электротпечатня, 1901. – 444 с.

Література

38. Алексеева С. И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856-1904 гг. – СПб.: Наука, 2003. – 276 с.
39. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4-х т. – К.: Вид. УПЦ Київського Патріархату, 1998. – Т. 3. – 390 с.
40. Євгеній (Болховітінов), митр. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої. – К.: Либідь – ІСА, 1995. – 488 с.
41. Історія релігій в Україні: В 10-ти т. / За ред. А. Колодного (голова) та ін. – К.: Український Центр духовної культури, 1996-1999. – Т. 3: Православ'я в Україні. – 1999. – 560 с.
42. Каннингем Дж. В. С надеждой на Собор: Русское религиозное пробуждение начала века: Пер. с англ. прот. Георгия Сидоренко. – Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. – 354 с.
43. Каргопольцев И. Альбом в Боге почивших иерархов Российской Церкви. – СПб.: Коммерческая скоропечатня Е. Тилле, 1894. – Вып. 1-ый: Высокопреосвященный Исидор, митрополит Новгородский, Санкт-Петербургский и Финляндский. – 59 с.
44. Лотоцький О., проф. Автокефалія: У 2-х т. – Варшава: Праці Українського Наукового Інституту, 1935-1938. – Т. 2: Нарис історії автокефальних Церков. – 1938. – 560 с.
45. Мейендорф И., прот. Православие в современном мире. – Клин: Фонд «Христианская жизнь», 2002. – 320 с.
46. Надтока Г. М. Православна Церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років. – К.: Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, 1996. – 110 с.
47. Перерва В. Статус Київських митрополитів кін. XVIII – XIX ст. // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 1999. – № 42. – С. 43-48.

48. *Сергий (Василевский), архим.* Высокопреосвященнейший Филарет в схимонашестве Феодосий (Амфитеатров) Митрополит Киевский и Галицкий и его время: В 3-х т. – Казань: Типо-литография И. С. Перова, 1888. – Т. 3. – 712 с.
49. *Смолич И. К.* История Русской Церкви 1700-1917: В 2-х ч. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Ч.1. – 800 с.
50. *Соловьев И.* Церковь и революция // Российская Церковь в годы революции. Сборник / Подг. текст и публ. М. И. Одинцова. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. – С. 3-11.
51. *Сушков Н.* Об увольнении Киевского и Московського митрополитов в епархии. – М.: Тип. Университета (Катков и К⁰), 1869. – 20 с.
52. *Тальберг Н.* История Русской Церкви. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 1997. – 924 с.
53. *Терновский Ф.* Серапион митрополит Киевский // Киевская старина. – 1883. – № 8. – С. 88-134.
54. *Федоров В. А.* Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700 – 1917 гг. – М.: Русская панорама, 2003. – 480 с.
55. *Цытин В., прот.* Курс церковного права. – Клин: Христианская жизнь, 2004. – 704 с.
56. *Чеховский В.* Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К.: Тип. И. И. Горбунова, 1905. – 306с.
57. *Чиркова О.* Біле духовенство Київської митрополії у період реформ 60-70-х років ХХ ст. // Всеукраїнська Міжнародна Християнська асамблея: Матеріали науково-практичної конференції (17-18 лютого 1998 р.). – К.: Вид. УПЦ Київського Патріархату, 1998. – С. 111-112.